

Riksintresse för kulturmiljövården

Tunaberg - Koppartorp (D59)

Tunaberg Storgruvan, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Värden

Kunskapsvärde

Det relativt begränsade området rymmer ett stort antal bergshistoriska komponenter från skilda tider under minst 600 år. De topografiska förhållandena har i mångt och mycket skapat förutsättningarna för det landskap vi idag ser. God tillgång på malm, vattenkraft och uppodlingsbar lermark samt bra kommunikationsmöjligheter medelst en genomgående väg och närhet till havet i både norr och söder har givit goda förutsättningar för ett särpräglat bergslagsområde. Det relativt lilla området kan på ett sällsynt bra pedagogiskt vis förmedla kunskap om förutsättningarna för bergsbruk vid olika tidpunkter och med olika tekniska landvinningar som tagits i bruk för ändamålet då de funnits till hands.

Upplevelsevärde

Området rymmer mer eller mindre synliga komponenter från olika tidsperioder som minner om bergsbruket. Ett flertal mycket välbevarade och sevärda kulturminnen finns förstås vid Koppartorp och Tomta men även vid Grishyttans ruin. Det ålderdomliga vägsystemet med sina mil- och väghållningsstenar är tydligt upplevbara. Flera ålderdomliga gårdar och torp kan upplevas. De små öppna inägomarkerna förmedlar en känsla av vikten av att nyttja all tillgänglig mark till födoproduktion under historisk tid. I området är det också tydligt att topografin satt ramarna för den mänskliga aktiviteten, man har både anpassat sig och tämjat naturen till sin fördel t.ex. genom dämmen på lämpliga platser och dragning av vägar runt höjder.

Bruksvärde

Den väg som är känd sedan 1600-talet löper fortfarande genom hela området och är i bruk för allmän trafik. Den förbinder Nävekvärn med Koppartorp och Buskhyttan. Vägen har således högt bruksvärde. Södra delen av området mellan Nastorp och Lilla Uttervik brukas idag huvudsakligen som jordbruksmark. Här finns flera äldre fritidshus och enstaka permanentboenden. Området Lilla Uttervik – Tomta utgörs huvudsakligen av skog med mindre partier öppen jordbruksmark, ibland i träda eller övergiven, enstaka bebyggelselägen med fritidshus och permanentbostäder. Centralt ligger Tunaberg med Tomta och Koppartorp. Här finns en större mängd permanentbostäder och lantbruk bedrivs aktivt i dalgången. Brostudammen är utdikad och utgör åker, Tomtadammen är avtappad och igenväxt. Båda har tappat sin funktion men minner om behovet av vatten för att utvinna kraft. I Koppartorp finns Tunabergs sockenkyrka som är i drift, intill är ett besöks- turistområde bestående av gruvbyn och Storgruvan vilka har stor betydelse för turismen i området. Kummelberget är fågelskyddsområde och fyller även en funktion som topografisk och optisk gräns för bygden runt Tunaberg/ Koppartorp, det sistnämnda gör även bergen Bondberget och Simonberget. Området från Koppartorp till Buskhyttan brukas som skogsmark och åkermark, enstaka fritidshus och permanentbostäder finns här, ofta belägen i kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Grishyttedammen är avtappad och uppodlad men kan fortfarande tydas som f.d. damm om man besöker området.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Gruvbyns och kyrkans placering i området är intimt kopplade till de geologiska förutsättningarna som varit grunden till gruvverksamheten i Koppartorp och Tomta. Landskapets topografi är bärande för förståelsen av de medeltida hyttbyarnas/ hyttornas lägen och i sin tur den sammanbindande vägens placering. I landskapet inneboende strukturer och komponenter ska vårdas och brukas för att öka acceptansen, förståelsen och kunskapen om riksintresseområdet.

Det i riksintresseområdet ingående kulturlandskapet med öppna inägor omgivna av skogsmark och där liggande bergshistoriska lämningar, byar, gårdar och torpmiljöer med sammanbindande vägnät ska vårdas och förvaltas så att de bevaras opåverkade så långt möjligt. Kyrkomiljön vårdas och bevaras.

Området ska kunna besökas genom att man färdas på den genomkorsande vägen som varit i bruk sedan minst 1600-talet. Inägomarker och f.d. dammar ska vara hållas öppna. Jordbruksmark ska brukas. Äldre byggnader ska användas. Turismen ska ges förutsättningar att utvecklas vid kulturminnen utan att de tar skada.

Det innebär att:

- Åtgärder i området ska underordna sig utpekade värden och ska genomföras på ett sådant sätt att kunskapsbärande företeelser inte påverkas negativt. Kunskapspridande åtgärder ska främjas.
- Landskapets komponenter ska vårdas och vidmakthållas.
- Besöksområden som gruvbyn och Storgruvan underhålls så turismen underlättas.
- Öppna fd dammar bibehålls.
- Bebyggelse underhålls på antikvariskt anpassat vis. Ny bebyggelse underordnas befintlig bebyggelses placering, struktur och utformning.
- Fortsatt brukande av jordbruks- och skogsmarken, bete av hagar, hävdade bryn och ängar. Den öppna åkermarken ska brukas och inte planteras med högväxande gröda som omöjliggör att man kan se genom de dalgångar som finns i området.
- Småskaligt vägnät underhålls så det kan användas.
- Fornlämningar bevaras. Upplevelsebara fornlämningar som tex hytt- eller gruvlämningar, mil- och väghållningsstenar bevaras så de kan upplevas så ostörda som möjligt.

Beskrivning

Naturgeografi

Kuperat, delvis bergigt skogsbevuxet område med mindre småflikiga lersedimentfyllda flacka sprickdalar som i huvudsak är eller har varit brukade som jordbruksmark. I norr och söder tangerar området Östersjön (Mars- respektive Bråviken). Området är fördelat över flera mindre dalgångar, tex dalen mellan Nastorp-Lilla Uttervik, Franktorp-Kestorp, Koppartorp –Tomta, Lövlund-Herrhagen och Grishyttan-Buskhyttan.

Dagens landskapsbild

Området följer i stort vägsträckningen mellan Näveksvarn och Buskhyttan. Centralt i området ligger Tunaberg och Koppartorp. Vägen slingrar genom ömsom skogsmark ömsom småskalig jordbruksmark. Den är omgiven av bergshöjder med skog ofta med lägre liggande aktiva eller övergivna jordbruksmarker. Särskilt från Kestorp och söderut till Nastorp slingrar vägen mellan höga berg i en dalgång, bitvis skogsklädd. Enstaka gårdar och torp ligger längs vägsträckan. Koppartorp och Tunaberg ligger i en i jämförelse med andra öppna marker i området större dalgång omgiven av flera högre berg tex Kummelberget, Simonberget, Sågkvarnsberget och Bondberget.

Dagens brukande

Åkerbruk, tomtmark, skogsbruk, trädesmark och ställvis beteshagar. Väg. Turistgruva.

Dagens bebyggelsestruktur

I riksintressets centrum, Koppartorp finns en gruvby med ett 20-tal byggnader från 1750-talet bla gruvfogdebostad, gruvkontor, smedja, arbetarbostäder och uthus. Även byggnader från 1800-talet förekommer. Här finns även Tunabergs sockenkyrka invigd 1620, fd skolhus och fd fattigstuga. Koppartorps prästgård är från 1925.

I Tomta har ett boknings- och vaskningsverk för koboltmalm funnits, ett hjulhus från 1800-talet är bevarat. Även skjutsstation/ gästgiveri har funnits här, kvar finns bla en ålderdomlig parstuga och ett yngre stall intill bokningsverket.

Längs vägen mot norr och söder finns spridda torp och mindre gårdar. I Präst-Uttervik finns en komministerbostad uppförd under 1600-talet men idag ombyggd. Vid Grimstorp finns en välbevarad ålderdomlig låg parstuga med sidoplacerade skorstenar och spröjsade. Vid Lövlund finns en ålderdomlig småskalig torpmiljö bestående av ett mindre timrat, vitputsat torp med torvtak samt mindre ladugård. De båda byggnaderna belägna på släta klippor. I Buskhyttan finns ett lantbruk med manbyggnad från 1800-talet.

Historiska skikt

Bronsålder – hällristningar i samtida strandnära lägen samt enstaka gravrösen i strategiska höjdlägen i och intill riksintresseområdet.

1300 – tal – Klostersystrarna i Vadstena får mark i donation som innefattar en hytta (oklart vilken i området).

1400-tal – Koppargruvor vid Koppartorp bryts. Tuna sockens bergslag nämns skriftligen. Rocklösa by och hytta omnämns i skrift 1417. 1420 begär bergsmännen att deras gamla privilegier i Koppartorp skulle stadfästas av Erik av Pommern. Buskhyttan omnämnd 1494 och Grishyttan kan ha varit i drift under medeltiden.

1500-tal – 1537 Gustav Vasa nämner silvergruvan i Hultebo (raä 226). Hertig Karl gör försök men misslyckas att återuppta kopparmalmbrytning efter stilleståndsperiod i Storgruvan i Koppartorp. Hyttor i Präst-Uttervik och Lilla Uttervik tidigast kända år 1500. En hytta kan även ha funnits i Kestorp ca 1513. ”Grütz Hitto” motsvarande Grishyttan omnämns 1535. Kapell i Koppartorp omnämns 1538 (kallas bla Tuna bergslagskapell, Koppartorps kyrka, Utterviks kapell eller Kapellekyrkan). Vägen Nastorp- Buskhyttan binder

samman minst sex hyttor/ hyttbyar med Koppartorps gruvor: Rocklösahyttan, Präst-Uttervik, Lilla Uttervik, Kestorp, Grishyttan och Buskhyttan.

1600-tal – Tunaberg blir egen socken och får nybyggd kyrka år 1620. Lilla Uttervik och Präst-Uttervik anslås till komministerboställe samma år. Kyrkvägen känd sedan denna tid. 1644 anges att en koppargruva ska finnas i trakten (sannolikt i Koppartorp – Raä 213) men att den inte varit brukad så länge någon kan minnas. Kung Karl IX ska långt innan ha försökt öppna gruvan men inte påträffat malm där och avbrutits pga kraftigt vattenflöde i gruvan. En odaterad karta (C85 1:1), sannolikt från sent 1600-tal, visar tre koppargruvor vid Koppartorp varav en markeras som gammal Koppargruva.

Grishyttan känd i drift igen från 1627, denna kompletteras med hammare 1644. Grishyttan är kronomasugn under 30-åriga kriget och drivs som styckebruk (kanongjuteri). Grishyttan stängs 1660 och verksamheten flyttas till Nävevarns nya dubbelpipiga masugn.

1700-tal – Storgruvan, även kallad de Beschegruvan, i Koppartorp får tillsynes ett uppsving from mitten av 1700-talet genom bla nya tekniska installationer som gör det rationellare att pumpa och uppfodra gruvan. 1750-tal: milstolpar längs genomfartsvägen. 1753; Tunabergs kopparverk byggs på Tydikehyttans mark (raä 239, ej i riksintresseområdet), här förädlades kopparmalmen från koppargruvorna i närområdet. Kopparverket flyttas till Nävevarn 1788 (raä323?). 1754 byggs en uppfodringsvind och 1755 byggs en pumpvind vid Koppartorpsgruvan. 1765 byggs stånggång från Tomta. 1769 antecknas fynd av kobolt för första gången i Tunabergs koppargruvas journal. 1776 pumpas och uppfodras Storgruvan med kraft som överförs med hjälp av en stånggång från ett vattenhjul vid Tomta (raä244). Strax innan Storgruvan leddes stånggången under en vägbro.

Bebyggelse i Koppartorp tex gruvarbetarbostäder, gruvfogdebostad, smedja, kolhus, magasin uppförs. Under 1770-tal arbetar ca 160 gruvarbetare i Storgruvan och bor med familjer intill.

1800-tal – Dagöppning uppkommer genom ras i Storgruvan 1818. Boknings- och vaskningsverk för kobolt (raä244) öppnar 1818 i Tomtaan vid Tomta intill vattenhjulet som försörjde stånggången till Storgruvan. Adolfsbergsgruvan (raä 241), den näst största efter Storgruvan, upphör att brytas 1859. Ångmaskin vid (raä 214) Lovisins schakt 1886. År 1889 upphör brytningen i Storgruvan och Koboltverket och kopparverket läggs ned. Från 1810 till 1889 hade 62 ton kobolt utvunnits. Gruvrättigheterna fortsätter dock försvaras. Stort antal väghållningsstenar sätts upp längs vägen, ett stort antal finns kvar mellan Präst-Uttervik och Koppartorp.

1900-tal – Rättigheterna till gruvbrytning upphör att försvaras för Storgruvan 1919. Ny prästgård i Tunaberg 1925. Under andra världskriget bryts mangan i Koppartorp.

Värdetext 1987

Tunaberg – Koppartorp: Gammal koppar- och järnbergslag med medeltida anor. Efter 1750 och till 1889 skedde här systematisk brytning efter kobolt och koppar. Gruvby med bebyggelse från 1700- och 1800-talen, timmerkyrka från 1620, skola m.m. Torp och gårdar. Mycket ålderdomlig bebyggelse utefter äldre vägnät. I området finns ett flertal hyttruiner från medeltiden.

Historiska näringar

Medeltid: järn- och kopparmalmbrytning och framställning. 1700-tal: även Kobolt. Till bergshanteringen kompletterande jord- och skogsbruk.

Kommunikation

Landsväg sedan minst 1600-talet.

Samhällsfunktioner

Sockencentra i Tunaberg med kyrka, skola, skjutsstation, prästgård från 1926, fattighus, gruvfogdebostad. Förindustriell miljö i Koppartorp, i Tomta och som kronobruk i Grishyttan.

Makt

Kungamakten genom gruvfogden. Kyrkan genom dess närvaro i Tunaberg. Adel, bla släkten de Besche och Silfersparre, genom uppköp av bergsbruksanläggningar.

Vems landskap

Före 1889: Gruvdrift och metallframställning med därtill hörande verksamheter. Idag: Lokalboende. Fritidshusägare, skogsbruksbönder.

Visuella/ historiska samband

Tydliga spår efter malmbrytning och metallframställan, framför allt i Koppartorp, Tunaberg och Grishyttan. Dalgångsbygd visar var bebyggelselägena varit/ är placerade i de i övrigt stora skogarna i området. Ålderdomlig vägsträcka med milstolpar och väghållningsstenar. Småskalig gruvbebyggelse i Koppartorp

Koppling till naturgeografi

Lägre liggande lermarker har uppodlats, betats eller slåtrats och bildar inägomarker till torp och gårdar. Dessa marker är bitvis i en igenväxningsfas. Bebyggelse ligger generellt i brytområdena mellan dessa marker och utmarker som kan sammanfattas som högre liggande skogsklädda marker. Goda exempel på det är torpet Lövdalen, Präst-Uttervik, Lilla Uttervik, Hult, Grimstorp, Koppartorps gruvby och Buskhyttan.

Hyttor ligger alltid vid strömmande vatten ofta i brytområdet mellan inägomark och utägor. Ett omfattande dammsystem har försörjt anläggningarna i Tomta med vatten, bla Brostudammen och Tomtadammen. Utanför riksintresseområdet, ca 1 km norr om Präst-Uttervik, finns också fd Gjutstudammen och Rasbodammen tidigare kallade Uggelstudammen men nu utgörande myr. Uppströms Rasbodammen finns fd Stordammen numera myr också. Vatten från dessa dammar har letts långa sträckor till Tomtadammen genom bäckar och kanaler.

Gruvor ligger generellt på impedimentmark idag ofta i skogsmark. Vägen mellan Nastorp och Buskhyttan slingrar mellan bergshöjder för att eftersträva små topografiska höjdskillnader då den brukats för bla tunga transporter inom bergsbruket.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Tunaberg - Koppartorp (D59)

Socken: Tunaberg socken

Kommun: Nyköping

Karaktärstyp: Bruksmiljö, tidigindustriell miljö, gruvby, sockencentra, vägmiljö, dalgångsbygd

Karaktärsord: Bergsbruk, sockencentra, vägmiljö

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML

Kyrkomiljön, 4 kap. KML: Tunabergs kyrka

Koppartorp/ Storgruvan är under utredning till eventuellt Kulturresevat enligt MB

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Naturresevat: Kummelberget och Sionberget

Ej utrett:

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB –n

RI Rörl Fril 4 kap. 2 § MB -

PBL 8 kap. §13, 14, 17 – övrig byggnader och bebyggelselägen

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

I söder inkluderas landskapsrummet tillhörande Präst-Uttervik och Lilla Uttervik i riksintresset för att tydligare avgränsa de små inägomarker som här historiskt stått till buds i form av åkermark och våtmarksslåtter. Norr om Koppartorp och Kummelberget inkluderas inägomarken och Kalkberget för att ge en helhetsbild av inägomarken och kalkbrottet i Kalkberget som varit en förutsättning för malmsmältning i områdets hyttor. I sydväst exkluderas fritidshusbebyggelse men Nastorp, Rockslösa medeltida tomt och öppen inägomark inkluderas. Vid Dammtorp-V Segerhult exkluderas sentida bebyggelse men inägomark i dalgången inkluderas. Strax söder om Franktorp omfattas hela vägmiljön och dalgångens inägomark samt fd Tomtadammen som fungerat som hålldamm för anläggningarna i Tomtaån (bla hjulhuset och vaskverket). Vid Grishyttan inkluderas platsen för kronbrukets arbetarbostäder, brukets fd damm och inägomarker intill. Vid Buskhyttan inkluderas inägomarker och Buskhyttans by.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Förhistorisk tid	Bronsålderssamhälle – fångst- fiskestationer		Vattenfarleder	Stam- och klansamhälle	Hällristningar vid Koppartorp, rösen mellan Koppartorp och Buskhyttan
Medeltid	Flera mindre hyttbyar, bla Buskhyttan, Rocklösa.	Bergsbruk- gruvor i Koppartorp bryts, jordbruk	Vägnät	Kungamakt. Vadstena kloster äger andelar i bergsbruket.	Vägen Nastorp- Buskhyttan. Medeltida hyttplatser.
1500-tal	Koppartorps kapell känt från 1538	Koppartorps gruvor - Storgruvan			
1600-talet –	Grishyttans kronobruk Tunabergs kyrka 1620. Prästgård i Präst-Uttervik. Grimstorps manbyggnad	Bergsbruk, jordbruk	Vägnät		Grishyttans bruksområde. Prästgården i Präst-Uttervik. Grimstorp.
1700-talet	Hjulhus i Tomta, Koppartorps gruvby	Bergs- och jordbruk. Storgruvan blomstrar. Koboltbrytning övertar betydelsen före kopparn. Stånggång Tomta – Storgruvan.	Vägnät. Milstolpar	Merkantilism genom adelssläkter i området	Koppartorps gruvby och Storgruvan. Milstolpar. Hjulhuset vid Tomta.
1800-talet	Spridd torpbebyggelse som tex Lövdalen. Koppar- och vaskverket i Tomta 1818	Bergs- skogs- och jordbruk. Storgruvan och anläggningarna i Tomta läggs ned 1889. Omfattande dammsystem.	Vägnät. Vaghållningsstenar	Industrialismen	Gruvor i Tunaberg. Spår av koppar- och vaskverket i Tomta. Lövdalens torpmiljö. Vaghållningsstenar
1900-talet	Prästgården i Koppartorp 1925	Skogs- och jordbruk	Vägnät		Koppartorps gruvbebyggelse. Prästgården